

I. DÜNYA SAVAŞINDA RUSYA'NIN UKRAYNA VE DİĞER BÖLGELERİNDEKİ TÜRK SAVAŞ ESİRLERİNE DAİR BAZI TESPİTLER*

Nuri KÖSTÜKLÜ**

ÖZET

Bu araştırmada, I. Dünya Savaşı'nda Rusya'ya esir düşen Türk askerlerinin durumu ve Osmanlı Hükümeti ve daha sonra TBMM Hükümeti'nin bu Türk savaş esirlerine yönelik bazı politika ve uygulamaları ele alınmıştır. Gerek Ukrayna, gerekse Kafkasya ve Rusya'nın diğer bölgelerindeki Türk esirlerinin hayatı, tabii ki savaşın acı faturası olarak, çeşitli sıkıntı ve dramlarla doludur. Bu dramlara şahit olan bölgedeki yerli Türk halkları, esir Türk askerlerine ellerinden gelen insanî yardımları yapma gayreti içinde olagelmışlerdir. Bu maksatla çeşitli yardım komiteleri kurdukları bilinmektedir. Osmanlı Hükümeti ve daha sonra TBMM Rusya'daki Türk esirlerinin durumu ve bunların Anadolu'ya getirilmeleriyle ilgili çeşitli çalışmalar içinde olmuşlardır. Ankara Hükümeti'nin Sovyetlerle olan dostluk ilişkileri çerçevesinde Türk savaş esirleri hususu da önemli müzakere konularından biriydi. Ankara Hükümeti 28 Mart 1921'de Sovyet Rusya ile Esir Mübadelesi sözleşmesi imzaladı. Aşağı-yukarı 6 ay sonra da 17 Eylül'de Moskova'da Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ile benzer nitelikli bir Esir Mübadele Sözleşmesi imzalanmıştır. Bu sözleşmeler çerçevesinde -zaman zaman problemler yaşanmakla birlikte- Anadolu'ya çok sayıda Türk savaş esirinin dönüşü sağlanabilmiştir. Ancak değişik sebeplerden dolayı Anadolu'ya dönemeyen veya az sayıda da olsa oralarda evlenip Rusya'ya yerleşenler de olmuştur. Araştırmamızda, Rusya'nın Ukrayna ve diğer bölgelerinde Türk savaş esirlerinin yaşadıkları ve bunlarla ilgili bazı gelişmeler, arşiv belgeleri ve diğer kaynaklar çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: I. Dünya Savaşı, Rusya, Ukrayna, Türk Savaş Esirleri, TBMM.

* 25-30 Haziran 2009'da Ukrayna- Kiev'de yapılan "Uluslararası Türkiye-Ukrayna İlişkileri ve VII. Uluslararası Gagauz Kültürü Sempozyumu"na bildiri olarak sunulmuştur.

** Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi, Konya / Türkiye, nkostuklu@selcuk.edu.tr

SOME DETERMINATIONS ON TURKISH PRISONERS OF WAR IN UKRAINE AND OTHER REGIONS OF RUSSIA DURING I. WORLD WAR

ABSTRACT

In this paper, the situations of Turkish soldiers who were captured by the Russians in I. World War and some policies about those prisoners of war and their implementations by the Ottoman Government and succeeding Turkish Grand National Assembly were dealt with. The life of Turkish prisoners in Ukraine, Caucasia and Russia is full of various troubles and dramas, as the incisive bill of the war. The Turkish local folks who witnessed those dramas endeavoured to provide humanitarian assistance for Turkish prisoners as much as possible. It is known that they set up various assistance committees to that end. The Ottoman Government and succeeding Turkish Grand National Assembly dealt with their situations and attempted to do whatever they could to bring the Turkish prisoners in Russia to Anatolia. The question of Turkish prisoners was one of the issues to discuss in the frame of good fellowship of Turkish Ankara Government with the Soviets. The Turkish government in Ankara signed up a treaty to exchange prisoners with the Soviet Russia on 28th Marc 1921. About 6 monts later, on 17th September 1921, a similar prisoner exchange treaty was signed up with the Republic of Soviet Socialist Ukraine in Moscow. Despite some problems confronted from times to times, a myriad of Turkish prisoners of war returned to Anatolia as a result of these treaties. However, there were some prisoners who could not return to Anatolia, who died of various kinds of tortures, and a few who got married in Russia and settled there. In this paper, the problems the Turkish prisoners of war in Ukraine and other regions of Russia confronted and some relevant events were evaluated in the frame of archive documents and other sources.

Key Words: 1.World War, Russia, Ukraine, Turkish Prisoners of War, Turkish Grand National Assembly (TGNA)

Giriş: I. Dünya Savaşında Türk-Rus Muharebelerine Kısa Bir Bakış

Seferberlik ilan eden Osmanlı Devleti zorunluluk olmadıkça fiilen savaşa girmek arzusunda değil idi. Ancak, Türk Donanması Komutanlığına atanan Alman Amiral Souchon'un 29 Ekim 1914'te Rus liman şehirlerini bombalaması ve arkasından Rusya'nın 2 Kasım 1914'te Osmanlı Devleti'ne resmen savaş ilan etmesiyle Osmanlı Devleti kendini fiilen savaşın içinde buldu. Savaş önce Kafkas cephesinde yoğunlaştı. Türk sınırını geçen Rus kuvvetleri Erzurum istikametine yönelmiş 7 Kasım'da başlayıp 10 gün devam eden çatışmalarda her iki taraftan da çok sayıda esir ve kayıp verilmişti¹. Ancak, Rusların bu ilerleyişini durdurmayı ve Rus kuvvetlerini çevirmeyi amaçlayan ve 22 Kasım'da başlayan Sarıkamış harekâtı, gerek hava şartları gerekse, teçhizat eksikliği ve özellikle sevk ve idaredeki yetersizlikler yüzünden Türk kuvvetleri açısından ciddi kayıplarla sonuçlanmıştı. Kaynaklarda bu harekâta katılan 9. ve 10. Kolorduların büyük kayıplar verdiği 15 bini esir olmak üzere 75 bin üzerinde zayıat verildiği ifade edilmektedir. Rusların da bu muharebelerde verdikleri kayıp 32 bin civarında idi². Rusların Doğu Anadolu'daki harekâtı Ermeniler'in de yardımlarıyla takip eden aylarda devam etti. Haziran 1915'te Van, 16 Şubat 1916'da Erzurum ve Muş, 3 Mart'ta da Bitlis Rus kuvvetlerinin eline geçti. 25 Temmuz 1916'da Erzincan Rus işgaline uğradı. Bu arada bir başka Rus kolu Rize ve Trabzon'u işgal etti³.

1916 yılı yaz aylarına kadar Kafkas cephesinde bu çarpışmalar devam ederken, Galiciya'da da Ruslara karşı bir cephe açılmış bulunuyordu. Öte yandan, Rusların başarılarını izleyen Romanya, tarafsızlığını bozup, itilaf devletleri safında savaşa girdi. Bu durum karşısında Osmanlı kuvvetleri Romanya'ya karşı da asker sevk etmek durumunda kaldı. Romanya cephesine gönderilen 6. Kolordu, Dobruca savaşlarına katıldı. 1916 yılı sonbaharı ve kışına kadar Galiciya ve Romanya cephelerinde savaş devam etti. Ancak, yaklaşan kış şartları Türk ve Rus ordularının yer aldığı bütün cephelerde savaşı yavaşlattı ve 1917 baharında

1 2-17 Kasım tarihlerindeki Kafkas Cephesindeki harekâtın ayrıntıları için bkz., **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3.Ordu Harekâtı**, C. I, Genkur. Yay., Ankara 1993, s.101-208.

2 **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3.Ordu Harekâtı**, C.I, s.535-536; Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve Rusya, Ankara 1990, s.279

3 Bu gelişmeler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı**, C.II, Genkur. Yay., Ankara 1993, s.52- 374.

Rusya'da patlak veren Bolşevik ihtilali Rus ordusunun savaş azim ve kararını gittikçe azalttı. Savaş 15 Aralık 1917'de fiilen sona erdiği vakit, savaşın başlangıcından bu yana geçen üç yıldan fazla sürede Rusların da kayıp ve esirleri olmakla birlikte Türk ordusu çok sayıda kayıp ve esir verdi. Şimdi, I. Dünya Savaşında Rus kuvvetlerine esir düşen Türk askerlerinin durumuna bir göz atalım.

1- Türk Savaş Esirlerinin Sayısı ve Durumları

I. Dünya Savaşında Türk ve Rus ordularının karşılaştığı Galiçya ve Romanya cephesi ile Kafkas cephelerinde savaş süresince karşılıklı olarak çok sayıda esir verildiği bilinmektedir. Bu savaşta Türk ordusundan Rus kuvvetlerine esir düşen askerlerin sayısı hakkında çeşitli rakamlar verilmekle birlikte bu sayının 65.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir⁴. Kaynaklarda, bu sayıdan ancak 50.000 civarında Türk esirinin Rusya'ya sevk edilebildiği kalanının savaş meydanlarında ve yollarda öldüğü veya öldürüldüğü belirtilmektedir. Rusya'ya sevk edilen Türk savaş esirlerinden 5000 kadarı Ukrayna, 20.000'i Kafkasya, 10.000 kadarı Sibiryaya ve geri kalanları Rusya'nın diğer yerlerindeki esir kamplarına gönderilmiştir. Zaman içerisinde bu esirlerden 20-25 bin kadarı çeşitli yollarla Türkiye'ye dönebilirken geri kalan çok sayıdaki Türk savaş esiri maalesef Rusya'da hayatlarını kaybetmişlerdir⁵. Ukrayna'daki esir kamplarına gönderilenler daha ziyade Avrupa cephelerinde özellikle Galiçya cephesinde esir olanlar idi. Öte yandan, Hazar Denizi'ndeki Nargin Adası'nda bulunan askerî esir kampından da Ukrayna'ya esir sevki yapılıyordu. Ukrayna'daki Türk savaş esirleri daha ziyade Kiev, Harkov, Yuzovka/Donetsk, Dnepra/Petrovsk şehirlerinde bulunuyorlardı. Kırım da esir sevkîyat noktalarından biri idi⁶. Gerek Ukrayna, gerekse Kafkasya ve Rusya'nın diğer bölgelerindeki Türk esirlerinin esaret yılları, tabii ki savaşın acı faturası olarak, çeşitli sıkıntı ve dramlarla doludur. Bu dramlara şahit olan bölgedeki yerli Türk ve Müslüman halklar, esir Türk askerlerine ellerinden gelen insanî yardımları yapma gayreti içinde olagelmışlerdir. Bu maksatla çeşitli yardım komiteleri kurdukları bilinmektedir.

4 Kurat, **a.g.e.**, s.279-298; Cemil Kutlu, **I. Dünya Savaşında Rusya'daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülme Faaliyetleri**, (yayınlanmamış Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, AİİT Enstitüsü) Erzurum 1997, s.7. I. Dünya Savaşında Rusya'daki Türk esirler konusunda yapılan ciddi bir çalışma.

5 **Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Rusya Üsera Murahhası Yusuf Akçura Bey'in Raporu**, Dersaadet 1335, s. 92; Kutlu, **a.g.t.**, s.14.

6 Kutlu, **a.g.t.**, s 72.

Birkaç örnek vermek gerekirse, esir sevki sırasında mola verilen istasyonlardan Tiflis'te İslam Cemiyet-i Hayriyesi, Gence'de Gence Gençlik Teşkilatı, Türk esirlerine yiyecek, giyecek yardımları yapmış, hasta olanların tedavileriyle ilgilenmişlerdi. Bunun gibi, diğer şehirlerde de o şehrin cemiyet-i hayriyesi esirlerle yakından ilgileniyordu. Türk ve Müslüman halkın yanı sıra müttefik veya tarafsız ülkelere ait Kızılhaç teşkilatlarının da Türk esirlere zaman zaman yardım yaptıkları görülmüştür. Galiçya cephesinde sevk edilen Türk esirlere Alman, Avusturya-Macaristan Kızılhaçları bazı yardımlarda bulunmuşlardı⁷.

Cepheden esir kamplarına sevkle başlayan dram, daha sonra bu kamplarda yaşananlarla devam etmişti. Esirlerin sevki sırasında bazı Rus birlik komutanları esirlere savaş esiri kurallarına göre davranırlar iken, pek çok subay da esirlere davranışlarında kuralları hiçe sayıyorlar idi. Özellikle, Rus ordusu içindeki Ermeni ve Rumlar Türk esirlerine çok kötü davranıyorlardı. Literatürde bu konuda çok olaya rastlanmaktadır. Meselâ, Sarıkamış esirlerinden biri yaşadığı olayı şöyle anlatıyor; “Ebubekirgilin Mehmet, hasta olan ağabeyi Muhittin'i sırtında taşıyordu. Biraz sonra öldüğünü anladığımız ağabeyini yere bırakmasını söyledikse de o razı olmadı. Gecedен bekleyen Rum ve Ermeniler tekrar etrafımızı çevirmişti. Bir kısmı Mehmet'i döverken biri de sopasını sırtındaki ölüye vuruyordu. Böylece dirimize ve ölüme vura vura trene bindirdiler”⁸. Maalesef benzeri olaylara sıkça rastlanıyordu.

Çeşitli çile ve sıkıntılardan sonra kamp yerlerine ulaşabilen esirleri buralarda da zor günler bekliyordu. Gerek esirlerin çokluğu, gerekse Rusya'nın içinde bulunduğu ekonomik zorluklar, esir kamplarındaki hayatı çok zorlaştırmıştı. Esirlerden M. Arif Ölçen bu esir kamplarında yaşadıklarını şöyle anlatıyor; “Açlıktan ölecek gibiydik. Garnizonda et diye verilen kar altında sakladıkları kurtlanmış öküz ve manda kafalarıydı. Suda haşlayarak yiyorduk. Kokusundan midemiz bozuluyor ve kusuyorduk. Yaz mevsiminde küplere basılan lahanaya yaprağıyla çorba pişiriyorduk. Çorba öylesine kötü kokuyordu ki onu da içemez olduk”⁹. Yine o günlerdeki esareti yaşamış Yd. Subay Faik Tonguç da hatıralarında, koca Rus ülkesinin yokluktan kıvrandığından bahsederek, salamura tuzlu lahanayı ancak 3-5 saat su içinde beklettikten sonra, tuzunu hafifletip kaynata-

7 Kutlu, **a.g.t.**, s.64-65, 69.

8 İhsan Birinci, “Sarıkamış Kahramanları”, **Hayat Tarih Mecmuası**, Şubat 1967, s.88; Kutlu, **a.g.t.**, s.29.

9 M. Arif Ölçen, **Vetluga Irmağı**, (yay. Hazırlayan; Ali Nejat Ölçen), Ankara 1994, s.113

rak yediklerini söylüyor¹⁰. Esir kamplarındaki genel uygulama, esir erlere günde bir fund ekmek, yemek olarak da sıcak su ve lahanadan ibaret çorba, haftada bir de yağsız haşlıdan ibaret idi¹¹. Ukrayna ve Rusya'daki esir kamplarındaki tablo aşağı yukarı böyle idi. Kamplarda açlık ve sefalet kol geziyordu.

2- Türk Savaş Esirlerinin Türkiye'ye Getirilme Çalışmaları

Osmanlı Hükümeti ve daha sonra TBMM Rusya'daki Türk esirlerinin durumu ve bunların Anadolu'ya getirilmeleriyle ilgili çeşitli çalışmalar içinde olmuşlardır. Esirlerin mübadelesi ile ilgili ilk teşebbüs 15 Aralık 1917'de imzalanan Brest-Litovsk ateşkes antlaşmasında yer almıştır. Bu ateşkes antlaşmasında Petrograd'da bir "karma komisyon"un toplanması kararına varılmıştır.

Osmanlı Hükümeti, eski Atina elçisi Galip Kemali (Söylemezoğlu) Bey başkanlığında bir Türk heyetini 12 Ocak 1918'de Petrograd'a gönderdi. Ancak bu görüşmelerde tatmin edici sonuç alınamadı, birkaç yüz malul Türk savaş esiri ve sivilin yurda dönüşü kararına varılabildi¹². Esirler konusundaki teşebbüsler devam etti. Ocak 1918'de Kırım'da kurulan ve ömrü kısa olan Bolşevik Tavri-da Cumhuriyeti ile Osmanlı Devleti arasında esirler konusunda bir antlaşma yapıldı. 12 Şubat 1918'de de Ukrayna Cumhuriyeti ile Osmanlı Devleti arasında bir antlaşmaya varıldı. Bu antlaşma çerçevesinde, Türkiye'den Kırım'a deniz yoluyla Rus esiri gönderildi ve aynı gemi dönüşte 232 Türk esirini İstanbul'a getirdi¹³. Takip eden günlerde de benzer seferler yapıldı. 3 Mart 1918'de imzalanan Brest-Litovsk antlaşmasında esirlerin mübadelesiyle ilgili maddeler yer aldı. Daha sonraki aylarda Alman komisyonları vasıtasıyla da Ukrayna'dan ve Rusya'dan bazı esirlerin Türkiye'ye getirilmeleri mümkün olabildi. Ancak bu tür teşebbüsler sınırlı sayıda esir mübadelesi olarak kaldı. Bu yıl yani 1918 yılı

10 Faik Tonguç, **Birinci Dünya Harbinde Bir Yedeksubayın Hatıraları**, Ankara 1960, s.121; Rusya'da yaşanan kıtlık ve açlık 1920'li yılların başında felaket boyutuna ulaşmış idi. Bu konuda bir fikir vermesi açısından bizim ayrıntılı bir çalışmamız için bkz., Nuri Köstüklü, "1920'li Yılların Başlarında Kırım ve Kazan Türklerinin Yaşadığı Açlık Felaketi ve Türkiye'nin Yardımları", Mustafa Kemal Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikasında Kemalizm Uluslar arası Sempozyumu, 19- 21 Mayıs 2011, Kazan- TATARISTAN; **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. XXVII, Sayı 80, Ankara 2011, s. 293-325.

11 Kutlu, **a.g. t.**, s.112.

12 Bu görüşmeler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., G. Kemali Söylemezoğlu, **Hariciye Hizmetinde 30 Sene**, İstanbul 1949, s.140-145.

13 Kutlu, **a.g.t.**, s.324.

içerisinde ne kadar esirin yurda getirildiği hususunda kesin bir bilgiye ulaşamamakla birlikte, bazı kaynaklarda Kafkasya ve Ukrayna limanlarından 4600 civarında esirin Türkiye'ye getirilebildiği belirtilmektedir¹⁴. 1919-1920 Rusya'da istikrarsızlığın arttığı yıllardı. Dolayısıyla bu yıllarda da esirler konusunda elle tutulur sonuçlar alınamadı. 1920 yılı Mart ayında Sivastopol'den az sayıda Türk esiri yurda getirilebildi.

TBMM açıldıktan sonra Ankara Hükümeti'nin Rusya'daki Türk esirler konusuna özel bir önem verdiğini görüyoruz. Sovyetlerle olan dostluk ilişkileri çerçevesinde Türk savaş esirleri hususu da önemli müzakere konularından biri olmuştur. Ankara Hükümeti 28 Mart 1921'de Sovyet Rusya ile Moskova'da Esirlerin İadesi Sözleşmesi'ni imzaladı¹⁵. Aşağı-yukarı 6 ay sonra da 17 Eylül'de Moskova'da Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ile benzer nitelikli bir Esir Mübadele Sözleşmesi imzalanmıştır¹⁶. Bu sözleşmeler çerçevesinde, Ukrayna ve Rusya'ya zaman zaman heyetler gönderilerek Türk esirlerin yurda dönüşlerinin sağlanmasına çalışılmıştır. TBMM'nin bu konuda yoğun bir mesai harcadığına şahit oluyoruz. TBMM'nin Rusya'daki esirlerle ilgili mesaisine arşiv belgeleri ışığında bakmak istiyoruz.

Meclisin 3 Mayıs 1922 tarihli oturumunda; Sivastopol ve civarında 4000 kadar asker ve sivil Türk esirinin toplandığı ve bunların aç ve perişan bir halde bulduklarına temas edilerek, söz konusu esirlerin yabancı memlekette bırakılmalarının uygun olamayacağı ve bunların ve sivil esir ailelerinin ilk çıkacakları iskelelere kadar nakil ve iaşelerinin temini için Müdafaa-i Milliye Vekâleti'nin bütçesinde 100 bin liralık bir tahsisatın yapılmasına karar verilmiştir¹⁷. Burada, esir sayısı ifade edilmiş olmakla birlikte aslında bu rakamlar çok sağlıklı veya kesin sayılar değil idi. Bazı duyum ve kayıtlardan elde edilen genel rakamlar idi. Yazışmalardan, esirlerle ilgili gelişmelerde Milli Müdafaa ve Umur-ı Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekâletlerinin aktif görev aldığını anlıyoruz. Sıhhiye Vekâleti'nin 12 Temmuz 1922 tarihiyle Baş Vekâlete yazdığı yazıdan anladığımızı göre; Rusya'da ne kadar Osmanlı savaş esirinin bulunduğu husu-

14 Kurat, **a.g.e.**, s.456.

15 **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, 030/ 18/ 03. 29. 14

16 Stefanos Yerasimos, **Türk Sovyet İlişkileri – Ekim Devriminden Milli Mücadele'ye**, İstanbul 1979, s.406- 410.

17 **BCA**, 030. 18/ 05. 14. 10.

sunda Harbiye Nezareti'nden kesin bir cevap alınamamış, ancak mevcut kayıt ve muhtelif yerlerden gelen listelere göre esaretten henüz dönmemiş 1198 subay ve 5000 civarında asker tespit edilebildiği ve fakat bu sayının daha fazla olmasının kuvvetle muhtemel olduğu ifade edilerek esirlerin Hilal-ı Ahmer vasıtasıyla Türkiye'ye getirilmeleri hususu dile getirilmiştir¹⁸. Eylül-Ekim aylarında da esirlerin sayısı ve Türkiye'ye getirilmeleri hususunda ilgili makamlar arasında yoğun yazışmaların yapıldığını biliyoruz¹⁹.

Fakat şu bir gerçek ki, Rusya'daki bazı sıkıntılar ve belirsizlikler yüzünden bırakın esirlerin yurda getirilmesini, nerede ne kadar esir olduğunun tespiti bile tam olarak yapılamıyor idi. 1922 Kasım ayı sonu itibarıyla Müdafaa-i Milliye Vekili, esirlerle ilgili durum ve gelişmeleri Heyet-i Vekile Başkanlığına gönderdiği raporda şöyle dile getirmektedir:

1- Rusya ile yapılan antlaşma gereğince yurda getirilecek esirlerin sayısı ve halen buldukları yerler hakkında Vekâletimizde henüz doğru ve kesin bir bilgi yoktur. Yalnız 13 Eylül 1922 Moskova'daki müzakereler sonunda Hariciye eski Vekili Bekir Sami Bey tarafından TBMM'ne takdim edilen raporda Rusya'daki subay ve er Türk esirlerin toplamı 12000'i geçkin olarak tahmin edilmektedir.

2- Bundan başka Novorosky'de bulunan Yzb. Ahmet Saim Bey'in dönüşünde 14 Temmuz 1922'de verdiği raporda halen Güney Rusya'da Vakızlar (?) - İstavropol- Ruşof hattı güneyinde ortalama 5000 civarında esirimizin bulunduğu tahmin edildiği bildirilmekte, Viladika kazasında da çok sayıda esirimizin bulunduğu istihbar edildiği ifade edilmektedir.

3- Sivastopol ve Yalta'da binlerce esir ve muhacirin toplandığının haber alınması üzerine buraya gönderilen vozoganbotun kapasitesi daha fazla olmasına rağmen ancak 345 esir ile 1 Ağustos 1922'de Trabzon limanına geldiği.

4- Kırım'da açlıktan ölüme mahkûm bırakılan Tatar muhacirlerin Türkiye'ye gelme arzuları 17 Eylül 1922'de Hariciye Vekâletine bildirilmiş ancak yapılan değerlendirme sonucu bölgedeki İslam çoğunluğuna zarar gelmemesi için Tatarların göçten men edildiği ifade edilmiştir.

5- Kuzey Kafkasya'daki Türk esirlerinin yurda getirilmelerini temin için yeterli tahsisatla bir yetkilinin gönderilmesinin gereği Hariciye Vekâleti'nden bildirilmiştir.

18 BCA, 030. 10 / 55.363.2 (7)

19 BCA, 030. 10/ 55.362. 12. (3); 030. 10/ 55.362. 12. (1); 030. 10/ 55.362. 12. (2)

6- 1917-1920 yıllarında Rusya'daki ihtilal sırasında, esirlerimiz muhtelif Rus komutanlar tarafından memleketlerinize sevk edileceksiniz denilerek toplatılmış ancak çeşitli Rus köylerine dağıtılmışlardır. Dolayısıyla esirler pek dağınık bir vaziyettedir. Bu duruma göre; esirlerimizin, gönderilecek bir-iki memurla toplanmasının neredeyse imkânsız olduğu, ancak, Rusya hükümeti tarafından esirlerimizin muayyen merkezlere toplatılması ile söz konusu memurlar bir dereceye kadar başarılı olabileceklerdir. Pek fazla uzayan bu meselenin halli, ancak Rusya'nın yardımı ve iyi niyetle konuya yaklaşımıyla mümkün olabileceğinden bu konuda gerekli teşebbüsün yapılması hususu arz olunur²⁰. Müdafaa-i Milliye Vekili'nin bu raporundan, konunun oldukça karmaşık, belirsiz ve çözümünün de pek kolay olmadığı anlaşılıyor.

TBMM Tiflis temsilciliğinin önemli mesailerinden birini Kafkasya'daki Türk esirlerinin durumu oluşturuyordu. Tiflis temsilcisi Ahmet Muhtar, Kasım 1922 ortalarında Hariciye Vekâleti'ne gönderdiği raporda; Kuzey Kafkasya'da bin türlü eziyet ve zorluk içinde Tiflis'e kadar gelebilen yüzlerce asker ve sivil Türk esirin kısmen Batum ve kısmen Kars yoluyla yurda gönderildiği ancak Gürcü hükümetinin bir sürü engelleme ve zorlukları ile nakliye araçlarının yetersizliği yüzünden esirlerin maruz kaldığı eziyet ve çilenin tasvirinin mümkün olmadığını ifade etmektedir. Ahmet Muhtar, her tarafı kangren olmuş ve kurtlandığından dolayı bir sivil esirin iki gün önce ücretli olarak bir Alman hastanesine yatırıldığından bahisle esirlerin içinde bulunduğu duruma işaret ederek, müzmin bir mesele haline gelmiş olan bu konunun hem milletimizin şerefiyle ilgili hem de devletimizin bu bî-çare vatandaşlarımıza karşı borcu olduğundan bir an önce bir hal çaresi bulmak gerektiğini arz etmiştir²¹. Esirlerle ilgili bu gelişmeler, vakit geçirilmeden TBMM'nin gündeminde yer alıyor, neler yapılabileceği hususu görüşülüyordu²². Bu faaliyetlerden olarak, Rusya'daki Türk esirlerinin celp ve sevk işleri için Müfettiş Dr. Ahmet Fikri Bey ve refakatinde Mustafa Efendi Meclis tarafından görevlendirilmiştir²³.

Rusya'daki otorite boşluğu, siyasî çalkantılar ve ekonomik sıkıntılar yüzünden, esirlerin düzenli olarak Anadolu'ya getirilme çabalarından istenilen sonuç-

20 **BCA.**, 030. 10/55. 362. 18. 6. Bkz., EK: 1.

21 **BCA.**, 030. 10/ 55. 362. 18. 4; Bkz., EK: 2.

22 **BCA.**, 030. 10/ 55. 362. 18; 030. 10/ 55. 362. 18. 2.

23 **BCA.**, 030. 10/ 55. 362. 18. 7; 030. 10/ 55. 362. 18. 8.

lar alınamazken, kimi esirler de kendi başlarının çarelerine bakmak durumunda kalıyorlardı. Meselâ, Şark Cephesi K.V. Ali'nin bir raporunda ifade ettiği üzere; Kırım ve civarında çok esir olup bunlar şehir ve kasabalara dağılmış ve döneme ümitsizliği ve parasızlık yüzünden bir kısmı evlenmiş bir kısmı da buralarda iş bulmuş idi²⁴. Türkiye'ye dönemeyen esirlerden Buhara ve Hive hükümetlerinin talepleri üzerine Müslüman okullarında öğretmenlik yapmaya başlayanlar vardı. Hatta bu öğretmenlerin Taşkent, Buhara ve Hive'de kalabilmeleri için Moskova'daki elçilik vasıtasıyla Ankara Hükümeti ile gerekli yazışmalar yapılmış, İcra Vekilleri Heyeti'nin 4 Şubat 1923 tarihli oturumunda, bunların hukuki durumları bir karara bağlanmıştı²⁵. Öte yandan Sibiryaya ve Rusya'nın değişik yerlerine dağılmış esirler arasında Japonya'ya nakledilenler olduğunu da biliyoruz. Bu durumda olan esirlerin aileleri ilgili makamlara sürekli müracaatla esirlerin Türkiye'ye getirilmelerini talep ediyor, Moskova elçiliği ve Hilal-i Ahmer vasıtasıyla teşebbüsler yapılmakla birlikte dönemin karmaşık şartları yüzünden bir türlü sonuç alınamıyordu²⁶.

Rusya'daki esirler meselesi, TBMM'nin öncelikli mesailerinde yer almakta devam etmiştir. Hatta esirlerin durumunu yerinde incelemek üzere Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekili Rusya'ya gitmiştir. Dönüşünde, 6 Mart 1923'te İcra Vekilleri Riyaseti'ne gönderdiği bir yazıda; Rusya'da bulunduğu sırada birçok Türk esirin Sivastopol ve diğer yerlerde pek perişan bir halde kaldıklarına, aralarında pek çoğunun öldüğüne bizzat şahit olduğunu ifade ederek, bu esirlerin sevk ve iade işinin kendi vekâletine verildiğini, bunun için bir memur tayin ettiğini, ancak Hariciye Vekâleti'nce antlaşmalarda yer alan iade müddetinin sona erdiğinden bahisle memurun gönderilemeyeceğinin belirtildiğini, bu durumda ne yapılması gerektiğini sormuştur²⁷. Bu durum İcra Vekilleri Heyetinin 15 Mart 1923 tarihli toplantısında görüşülmüş²⁸ ve alınan karar gereğince İcra Vekilleri Reisi Mustafa Kemal, ilgili Vekâlete gönderdiği emirde; *“antlaşma ile birbirine bağlı iki komşu devletin esirlerinin bu suretle süre kaydıyla zorluk ve sefaletle düşürülmesi tabii ki iki tarafça da onaylanamayacağı cihetle gerek*

24 BCA., 030.10/55. 363.6. (3)

25 BCA., 030. 18/ 6. 49. 11.

26 BCA., 030.10/6.32.1 (2).

27 BCA., 030.10/55. 363.4. (3)

28 BCA., 030.10/55. 363.6. (1)

Bakü'den gerekse geniş bir alan olan Rusya'nın iç muntıkalarından gelecek esirlerin müreffeh sevkıyatları hususunun gereğinin acilen yerine getirilmesi ve neticenin bildirilmesi"ni rica etmiştir²⁹.

Görüleceği üzere, esirlerin yurda getirilmeleri hususunda çeşitli bürokratik problemler de yaşanıyor ancak bunlar hukuki çerçevede çözümlenerek bir an önce sonuca varılmak isteniyordu. Öte yandan hukuki meselelerin yanı sıra işin bir de mali boyutu vardı. Esirlerin Türkiye'ye getirilmeleriyle ilgili bütçeden ayrı bir tahsisat yapılıyordu. Bir fikir vermek gerekirse, 1922 bütçesinden 20.000 lira ayrılmış ancak bu miktarın yetersiz kalması üzerine Meclisin 22 Temmuz 1923 tarihli oturumunda 20.000 lira daha ilave edilmesi kararına varılmıştır³⁰. Takip eden yıllarda da esirlerin yurda getirilme meselesi, TBMM'nin ciddi mesailer arasında yer almaya devam etti. 1924 yılında Rusya'daki Türk esirlerin tespitini yapmak ve yurda dönüşünü sağlamak üzere 4 yüzbaşından ibaret bir heyet gönderildiğini biliyoruz. Hatta 22 Ekim 1924 tarihli kararname ile heyet başkanına 3 diğerlerine 2,5 İngiliz lirası yevmiye tahsis edilmişti³¹.

Bütün bu çabalara rağmen maalesef istenilen sonuç alınamıyor idi. Yozgat milletvekili Ahmed Hamdi Bey, Ocak 1925'te meclise verdiği soru önergesinde; Rusya'ya gönderilen heyetin nerede ve ne işle meşgul olduğu, Türkiye'de dolaşan Rus heyetine her türlü yardım ve kolaylığın sağlandığı halde, Rusya'daki Türk heyetine niçin gerekli yardımın yapılmadığı ve hatta zorluk çıkarıldığı, esir düşüp ölü veya diri olduğundan haber alınamayan yüzlerce subay ve binlerce erin aile ve akrabalarının son bir ümit ile bu meseleyi gözyaşlarıyla takip ettikleri halde henüz sonuç alınamayışı, Rusya'daki esirlerimizin tahmini sayısının hükümetçe bilinip bilinmediği hususlarının Müdafaa-i Milliye Vekâleti'nce cevaplandırılmasını istemiştir³². Tabii ki bu sorulara tatmin edici cevap verilememekle beraber, TBMM 7 Mart 1926'da yayınlanan bir kanun³³ ile elçilik ve konsolosluklar marifetiyle her iki tarafta kalan esirlerin yurtlarına dönebilmeleri için yeni bir teşebbüste daha bulunmuştur.

29 **BCA.**, 030.10/55. 363.6. (4)

30 **BCA.**, 030.18/7.25.14

31 **BCA.**, 030.18.01.011.51.19

32 **BCA.**, 030.10/7.40.19 (2).

33 **Düster**, 3. Tertip, Ankara 1944, C.7, s.422.

Sonuç

Bütün bu gayret ve mesaiye rağmen dönemin olağanüstü şartları çerçevesinde, arzu edilen sonuca ulaşıldığı söylenemez. Kayıtlarda en fazla 25 bin civarında esirin yurda dönüşünün sağlandığı anlaşılmakla birlikte 40 bin civarında Türk esirin akıbetinden maalesef kesin olarak haber alınamamıştır. Yukarıdaki yazışmalardan da anlaşılacağı üzere, bu esirlerden izi kaybolup oralarda evlenip yerleşenler, bir iş bulup hayatını sürdürmeye çalışanlar, başka ülkelere geçebilenler olduğu gibi, büyük bir kısmı esir kamplarına sevk edilirken veya kamplarda hayatlarını kaybetmiş olmalıdır. Yakın tarihin bu acı gerçekleri günümüzde, taraf ülkelerin ortak tarih olguları olarak dostluk ve komşuluk ilişkilerini ancak geliştirme yönünde değerlendirilebilmelidir. Böyle düşünülürse, gelecekte benzer acıların yaşanmasının önüne geçilebilir, ülkeler arasında dostluk, kardeşlik ve barış kavramlarının gelişmesine katkı sağlanabilir.

KAYNAKÇA

I- Arşiv Vesikaları

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

- 030/ 18/ 03. 29. 14
030. 18/ 05. 14. 10
030. 10 / 55.363.2 (7)
030. 10/ 55.362. 12. (3).
030. 10/ 55.362. 12. (1).
030. 10/ 55.362. 12. (2)
030. 10/55. 362. 18. 6.
030. 10/ 55. 362. 18. 4.
030. 10/ 55. 362. 18;
030. 10/ 55. 362. 18. 2.
030. 10/ 55. 362. 18. 7.
030. 10/ 55. 362. 18. 8.
030.10/55. 363.6. (3)
030. 18/ 6. 49. 11.
030.10/6.32.1 (2).
030.10/55. 363.4. (3)
030.10/55. 363.6. (1)
030.10/55. 363.6. (4)
030.18/7.25.14
030.18.01.011.51.19
030.10/7.40.19 (2).

II- Tez, Kitap ve Makaleler

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3.Ordu Harekâtı,
C. I, II, Genkur. Yay., C.7. Ankara 1993.

Düstur, 3. Tertip, Ankara 1944, BİRİNCİ, İhsan, “Sarıkamış Kahraman-
ları”, **Hayat Tarih Mecmuası,** Şubat 1967.

TONGUÇ, Faik, **Birinci Dünya Harbinde Bir Yedeksubayın Hatıraları**, Ankara 1960.

KÖSTÜKLÜ, Nuri, “1920’li Yılların Başlarında Kırım ve Kazan Türklerinin Yaşadığı Açlık Felaketi ve Türkiye’nin Yardımları”, *Mustafa Kemal Atatürk ve Türkiye’nin Dış Politikasında Kemalizm Uluslararası Sempozyumu*, 19- 21 Mayıs 2011, Kazan- TATARISTAN; **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C.XXVII, Sayı:80, Ankara 2011, s. 293-325.

KURAT, Akdes Nimet, **Türkiye ve Rusya**, Ankara 1990.

KUTLU, Cemil, **I. Dünya Savaşında Rusya’daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülme Faaliyetleri**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, AİİT Enstitüsü, Erzurum 1997.

Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Rusya Üsera Murahhası Yusuf Akçura Bey’in Raporu, Dersaadet 1335.

ÖLÇEN, M. Arif, **Vetluga Irmağı**, (yay. Hazırlayan; Ali Nejat Ölçen), Ankara 1994.

SÖYLEMEZOĞLU, G. Kemali, **Hariciye Hizmetinde 30 Sene**, İstanbul 1949.

YERASİMOS, Stefanos, **Türk Sovyet İlişkileri–Ekim Devriminden**

I. DÜNYA SAVAŞINDA RUSYA'NIN UKRAYNA VE DİĞER BÖLGELERİNDEKİ TÜRK SAVAŞ ESİRLERİNE DAİR BAZI TESPİTLER

Milli Mücadele'ye, İstanbul 1979.

EKİ ED

Handwritten notes and stamps on a document page. At the top right, there is a stamp: "P. C. BAŞBAKANLIK CUMHURİYET ARŞİVİ". Below it, there are several lines of handwritten text in Turkish, some starting with "1 -", "2 -", "3 -", "4 -", "5 -", "6 -". The text appears to be a list or a set of notes related to the subject of the page. At the bottom, there is a stamp: "639 10 353 362 28".

Handwritten notes and stamps on a document page. At the top right, there is a stamp: "P. C. BAŞBAKANLIK CUMHURİYET ARŞİVİ". Below it, there are several lines of handwritten text in Turkish, some starting with "1 -", "2 -", "3 -", "4 -", "5 -", "6 -". The text appears to be a list or a set of notes related to the subject of the page. At the bottom, there is a stamp: "639 10 353 362 28".

